

प्रकरण चौथे

आगरकरांचे भारतीय राजकारणासंदर्भात विचार

प्रकरण चौथे

आगरकरांचे भारतीय राजकारणासंदर्भात विचार

आगरकरांच्या राजकीय विचारांचे स्वरूप :-

आगरकर हे पक्के स्वराज्यवादी होते. ब्रिटीशांच्या राजवटीत भारत देश एका टोकापासून दुसऱ्या टोकापर्यंत अत्यंत विकल होवून गेला होता. शासन यंत्रणेतील मोठमोठ्या हुंड्याची भारी जबाबदारीची, पुष्कळ किफायतीची अधिकारपदे गोरे लोक बळकावून बसले होते. आपले उद्योग धंदे कधीच नामशेष झाले होते. शेकडा नव्वद प्रजाजनांना उदरनिर्वाहासाठी रात्रंदिवस खपावे लागते होते. हे परवशतेचे दुष्परिणाम सर्वांना परिचित होते. मात्र आपल्या या दैन्यावस्थेचे नेहमी रडगाणे गाण्यात किंवा परक्या सरकारपुढे लाचारीने झोळी पसरण्यात मुळीच अर्थ नव्हता. शासनकर्त्यांच्या हातून आपल्या स्वतःच्या स्वार्थसिध्दीसाठी दूरदर्शीपणाने प्रजेच्या कल्याणाच्या काही गोष्टी प्रसंगवशात घडण्याचा संभव होता. त्या आपण अवश्य पदरात पडून घ्यायला हव्या होत्या. पण त्याचे वेळी राजकीय ध्येयवाद, एकजूट, स्वार्थत्याग व लोकमताचा दबाव यांच्या बळावर सरकारला आपल्या मागण्या कबूल करण्यास लावले पाहिजे होते. इंग्लंडसारख्या देशात लोकमत सरकारला वेसन घालून हवे तसे वळविते व आपल्या म्हणण्याप्रमाणे वागण्यास भाग पाडते. आपल्या येथील लोकमत तितके प्रभावी झाल्याखेरीज आपल्याला भरीव राजकीय हक्क मिळणार नव्हते. आगरकर जहाल राष्ट्रवादाचे उपासक होते. अर्ज विनंत्यापेक्षा राजकीय चळवळीवर त्यांचा भर होता. याचना व मागणी यात लक्षणीय फरक आहे. याचनेत मेहरबानीची अपेक्षा आहे; मागणीही हक्काची भाषा आहे. मागण्या मंजूर झाल्या नाहीत तर चळवळ करण्याची तयारी ठेवली पाहिजे. त्यामुळे मागण्या फलदायी होण्याचा संभव असतो. या दृष्टीनेच “आमच्या मागण्याकडे तुम्ही दुर्लक्ष केले तर आम्ही तुमच्याशी एकसारखे भांडल्याशिवाय

व आमच्या आरोळ्यांनी तुमच्या कानांची रंध्रे भरुन टाकून तुमची डोकी फिरवून सोडल्याशिवाय राहणार नाही.” असे आगरकरांनी राज्यकर्त्यांना बजावले होते. आगरकरांची स्वतंत्र बुध्दी परंपरा व राजशासन या दोहोंचेही प्रसंगी उल्लंघन करुन आपली सत्यनिष्ठा कायम ठेवावी, या मताचा पुरस्कार करीत होती. याच त्यांच्या स्वतंत्र बुध्दीमुळे त्यांनी जहाल राजकारण व जहाल समाजकारण यांची मुहूर्तमेढ महाराष्ट्रात रोविली. आगरकरांच्या जहाल राजकीय विचारांचा पाया केवळ जनतेचे वाढते दारिद्र्य आणि स्वातंत्र्याची, समतेची आणि सत्यनिष्ठेची सार्वत्रिक आकांक्षा हा होता.^१

आगरकरांनी जरी राजकीय चळवळीला प्राधान्य दिले तरी ती एकजुटीने व एकाग्रतेने चालू ठेवण्यासाठी सामाजिक प्रश्नांच्या बाबतीतील विचार संघर्ष टाळला पाहिजे हे मत मात्र त्यांना बिलकूल मान्य नव्हते. सामाजिक सुधारणेचा अवास्तव आग्रह धरल्यास लोकांचा बुद्धिभेद होईल, गृहकलह माजेल, समाजाच्या वेगवेगळ्या घटकांत झगडे सुरु होतील; राज्यकर्त्यांच्या भेदनीतीला वाव मिळून राजकीय चळवळीत फूट पडेल; स्वराज्याच्या ध्येयापासून लोकांचे लक्ष विचलित होईल, अशी सुधारणा-विरोधकांची भूमिका होती. आगरकरांना ती कधीच संयुक्तिक वाटली नाही. स्वतंत्र राजकीय चळवळच नको, सामाजिक सुधारणा घडून आल्या की राजकीय प्रगती आपोआप होईल असे आगरकरांनी कुठेच म्हटलेले नाही. प्रत्यक्ष झगडल्याशिवाय इंग्रज उदारतेने राज्यसत्ता आपल्या स्वाधीन करतील असा त्यांना मुळीच भ्रम नव्हता. स्वातंत्र्य प्राप्तीसाठी सामोपचाराचा मार्ग हमखास फलद्रूप होईल असे सांगता येत नाही. इंग्रजांचे वर्चस्व झुगारुन देण्यासाठी कदाचित निकराचा झगडाही करावा लागेल; पण त्यांच्या साम्राज्यसत्तेशी प्राणपणाने मुकाबला करीत असतानाच पाश्चात्य संस्कृतीतील नवोदित मूल्ये आत्मसात करुन आपल्या समाज व्यवस्थेचे आपण आधुनिकीकरण केले पाहिजे, असे आगरकरांचे मत होते हे मत मांडण्यापाठीमागे आगरकरांचे म्हणणे असे होते की,

सत्ता हे काही झाले तरी अखेर साधन आहे, सत्तेचा योग्य वापर केला गेला तरच देश बलशाली बनून लोकांचे जीवन समृद्ध व सुखावह होईल.

राजनिष्ठा यत्किंचित ढळू न देता राजकीय हक्क संपादण्यासाठी जे करणे असेल ते केले पाहिजे, असे आगरकरांचे सर्वसामान्य धोरण होते. पण भारतातील नेमस्त पुढाऱ्याप्रमाणे राजनिष्ठा हे पवित्र व निरपवाद मूल्य म्हणून त्यांनी स्वीकारलेले नव्हते. राज्यकर्ते आपली जबाबदारी नीट सांभाळत नसतील, राज्यसंस्थेचे जे प्रयोजन त्यालाच जर ते उन्मत्तपणे हरताळ फासत असतील, तर मग प्रजेवरही राजनिष्ठा असण्याचे बंधन राहत नाही. इतकेच नव्हे तर राजद्रोहाचा राजरोस अंगीकार करणे हे अशा वेळी देशभक्त प्रजाजनांचे कर्तव्य होवून बसते अशी आगरकरांची धारणा होती.^२ व म्हणूनच होतकरु तरुणांच्या मनावर देशाभिमान, स्वातंत्र्यप्रीती, विद्याव्यासंग, सत्यनिष्ठा, न्यायबुद्धी, निर्भयता, स्वार्थत्याग, युयुत्सु वृत्ती यांचे सातत्याने संस्कार केले पाहिजेत असे आगरकरांना उत्कटतेने जाणवले होते.

हिंदुस्थानातील राष्ट्रीय जहाल राजकारण प्रथम महाराष्ट्रात आणि नंतर इतर प्रांतात रुजले. यामध्ये शुद्ध विवेकवादाच्या आधारावर जहाल राष्ट्रीयत्व निर्माण करण्याचा प्रयत्न आगरकरांनी हा १८८० पासून १८९५ पर्यंतच्या काळात केला.

कोल्हापूर प्रकरण :-

न्यू इंग्लीश स्कूलच्या स्थापनेनंतर लोक शिक्षणाचा प्रसार हा फक्त नवीन पिढीपुरता मर्यादित न ठेवता जुन्या पिढीला सुशिक्षित व सुसंस्कृत करण्यासाठी टिळक व आगरकरांनी ४ जानेवारी, १८८१ ला केसरी व २ जानेवारी १८८१ ला मराठाही अनुक्रमे मराठी, व इंग्रजी भाषेत दोन वृत्तपत्रे सुरु केली. आकर्षक लेखनशैली, माहितीपूर्ण लेख व खुसखुशीत टीका यामुळे थोड्याच दिवसात महाराष्ट्रात केसरीचा प्रभाव पडू लागला.

केसरीतील लेखणीला पहिला झटका 'कोल्हापूर प्रकरणाच्या' रुपाने मिळाला. त्यावेळी लॉर्ड डलहौसीच्या तडाक्यातून जी संस्थाने वाचली होती त्यापैकी बऱ्याच संस्थानांच्या अधिपतींना इंग्रज सरकारने नेमलेल्या दिवाणाच्या किंवा कारभाऱ्याच्या कदरीने वागावे लागे. यापैकी कित्येक दिवाण, त्यांच्या मागे असलेल्या ब्रिटीश सत्तेची धुंदी चढल्यामुळे, आपण संस्थानिकांचे नोकर ही साधी गोष्ट विसरून ज्यांचा पगार ते खात त्या मालकावर मालकी गाजवू लागले होते असे दिसून येत होते. कोल्हापूरचा राजा म्हणजे शिव छत्रपतीच्या वंशातला आणि त्यांची दुर्दशा चालली आहे, त्याला आपल्या नोकरांकडून चाबकाचा मार खावा लागतो, त्याला आपल्या पत्नीला भेटण्याची चोरी, रा.ब. बर्वे यांच्या राजकारणामुळे छत्रपतीवर वेडाची तोहमत येऊन त्यांचे हाल चालले आहेत. अशा प्रकारच्या बातम्या महाराष्ट्रात त्या वेळी पसरून सर्वांची मने हवालदिल झाली होती; आणि महाराजांच्यासंबंधी व कोल्हापूरच्या कारभारासंबंधी पत्रे केसरीत तो निघून चार सहा महिने झाले नाहीत तेव्हापासूनच, प्रसिध्द होऊ लागली होती. पुढे संपादकीय टीकाही येऊ लागल्या होत्या. कोल्हापूरसंबंधी काही पत्रे ज्ञानप्रकाशात प्रसिध्द झाली व 'केसरीनेही काही पत्रे अस्सल पत्रे म्हणून छापली.' अर्थात या सर्व प्रकरणचा मोठा गवगवा होऊन कोल्हापूरचे कारभारी रावबहादूर महादेव वासुदेव बर्वे यांनी याबाबतच मुंबई सरकारची 'केसरी' व 'मराठा' या पत्रावर बदनामीची फिर्याद करण्यासाठी परवानगी मागितली व ती त्यांना मिळाली; आणि अशा प्रकारे 'केसरी' चे संपादक आगरकर आणि 'मराठा' चे संपादक टिळक हे दोघेही वयाच्या चोविसाव्या वर्षी न्यायासनासमोर गुन्हेगार म्हणून उभे राहिले आणि या खटल्याकडे उभ्या महाराष्ट्राचे डोळे लागू राहिले.

ता.२४ जानेवारी १८८२ रोजी मुंबई येथील चीफ प्रेसिडेन्सी मॅजिस्ट्रेट मि.वेब यांचेपुढे सॉलिसिटर लिटिल यांनी कोल्हापूरचे दिवाण रावबहादूर महादेव वासुदेव बर्वे यांची फिर्याद दाखल केली. आरोपी मंडळीत सदाशिव पांडूरंग उर्फ नाना भिडे, केशव

नारायण बखले, बाळ गंगाधर टिळक आणि गोपाळ गणेश आगरकर यांची नावे होती. खटला सुरु झाल्यानंतर मॅजिस्ट्रेटने सर्व पुरावा ऐकून घेऊन ता.१५ मार्च रोजी सर्व आरोपींना सेशन कमिट केले म्हणजे हाय कोर्टाकडे त्यांचा खटला पाठविण्यात आला. पुढे उन्हाळ्याची सुट्टी असल्यामुळे जून महिना संपता संपता हायकोर्टात खटल्यास सुरुवात झाली. ता.६ जुलै रोजी भिडे व बखले यांना जुरीने एकमताने दोषी ठरविले. आपले समर्थन करण्यासाठी भिडे व बखले यांनी जो पुरावा कोर्टापुढे मांडला त्या पुराव्याच्या जोरावरच आगरकर व टिळक अवलंबून राहिले होते. भिडे आणि बखले हेच दोषी ठरल्यामुळे पुरावा कुचकामाचा ठरला, हे सिध्द झाले होते. परिस्थिती लक्षात घेऊन सभ्य माणसांच्या शिष्टाचाराला अनुसरून जी विधाने सिध्द करता येत नाहीत ती केल्यामुळे रावबहादुर बर्वे यांची माफी मागावी असा सल्ला कायदे पंडितांनी दिला. पहिल्या प्रतीचे कायदे पंडित फेरोजशाह मेहता व काशिनाथ त्रिंबक तेलंग यांनीही जेंव्हा माफी मागणे योग्य आहे असा सल्ला दिला त्यावेळी त्याचा विचार करणे टिळक, आगरकरांना महत्वाचे वाटू लागले. “ज्यावेळी आम्ही वर्तमानपत्रात विधाने केली त्यावेळी ती साधार आहेत असेच प्रामाणिकपणाने आम्हांस वाटत होते व म्हणूनच ती आम्ही केली व ज्यांनी आम्हास माहीती पुरविली त्याजवर आमचा तेव्हा अविश्वास नव्हता, विश्वासच होता. पण ती माहीती व ती पत्रे आता भिडे यांच्या खटल्यात खोटी ठरल्यामुळे आमची विधानेही निराधार ठरतात व आम्ही अशा माहीतीवर इतका विश्वास टाकला याबद्दल आम्हाला अत्यंत वाईट वाटते.”^३ अशी माफी पत्रात वाक्य घालून दोघांनी माफी मागितली.

पुढे खटल्याचा निकाल लागून टिळक व आगरकरांना प्रत्येकी चार महिन्यांची शिक्षा दिली गेली. या शिक्षेच्या काळाचे मोठे मनोरंजक वर्णन आगरकरांनी “डोंगरीच्या तुरुंगातील आमचे १०१ दिवस” ह्या पुस्तकात केले आहे. तसेच आगरकरांनी बंदिवासात

असताना शेक्सपियरच्या 'हॅमलेट' नाटकाचे मराठीत 'विकारविलसित' या नावाने भाषांतर केले.

तारीख २६ ऑक्टोबर १८८२ ह्या दिवशी आगरकर व टिळक हे आपला कारागृहवास संपवून बाहेर आले. कारागृहवासातून परत आल्यावर आगरकर-टिळक हे महाराष्ट्रातील प्रसिध्द व कर्त्या पुरुषांच्या मालिकेत लोकदृष्टीने जाऊन बसले. त्यांनी पुन्हा नव्या तडफेने आपले कार्य पुढे चालू ठेवले. कोल्हापूर प्रकरणामुळे आगरकर आणि टिळक हे फक्त बोलके देशभक्त नव्हते तर कर्ते देशभक्त होते हे कटाक्षाने जाणवून येते.

नोकरशाहीवर केलेली टीका :-

आगरकरांच्या राजकीय विचारांच्या मुळाशी "राजसत्तेचा अंमल शक्य तितका कमी असावा, लोकांनी होता होईतो स्वायत्त असावे" हे तत्त्व होते. आणि ते व्यक्तीस्वातंत्र्याला अनुसरून होते.

समाज करून राहिल्याशिवाय मनुष्याला सुखप्राप्ती होऊ शकत नाही. मनुष्याच्या सुखास श्रमसंयोगाची गरज असते, आणि असा श्रमसंयोग समाज अस्तित्वात असल्याशिवाय होत नाही. श्रमसंयोगास सामाजिक संविधानाची (Social Organisation) व संघटनेची गरज असते. ह्या श्रमसंयोगाचे दोन प्रकार आगरकर सांगतात. पहिला म्हणजे स्वायत्त संनिधान जिथे समाजातील उत्पादक आणि विभाजक वर्गाचे व्यवहार पूर्ण स्वायत्त असतात. समाजात उत्पादक, विभाजक आणि व्यवस्थापक असे विभाग असतात आणि ते आपापली कामे करून समाजाच्या अवयवास लागणारी पोषक द्रव्ये पुरवितात. कुणबी वगैरे लोक उत्पादक कामे करतात, उदमी वगैरे विभाजक लोक ती सर्वत्र पोहोचवतात आणि या सर्व व्यापाराचे व्यवस्थापन करण्याचे काम सरकारी अंमलदार करतात. स्वायत्त श्रमसंयोग हा स्वार्थावर नजर ठेऊन केला जातो. परायत्त श्रमसंयोग हा दुसरा प्रकार होय. ह्यामध्ये व्यक्तीचे स्वातंत्र्य मर्यादित ठेऊन

समाजाच्या कल्याणाकडे पाहण्याची दृष्टी असते. त्यात व्यक्तीचे हित दुय्यम असते. पण स्वायत्त आणि परायत्त श्रमसंयोग झाल्याशिवाय चांगल्या प्रकारची समाज घटना तयार होत नाही. समाजातील तंटे सोडविण्यासाठी सरकारची निर्मिती होते. सरकार शिवाय समाजाची परिस्थिती कष्टप्रद होते. या दोन्ही प्रकारचे श्रमसंयोग चांगल्या समाजात हातात हात घालून चालले पाहिजेत असे आगरकरांचे म्हणणे होते.

समाजाचे आकलन करण्यास कोणत्याही प्रकारचे सरकार नसल्यापासून जे परिणाम होतात तसेच सरकारच्या फाजील सक्तीपासून होऊ लागतात.^४ हे सांगताना आगरकर म्हणतात की, "समाजातील लोकांचे नियामक आणि नियम किंवा शास्त्रे आणि शासित असे मुख्य दोन भाग असतात..... या भागापैकी नियामक (Rulers) भाग समाजाच्या परिणतीबरोबर विस्तृत होत गेला तर त्या मानाने नियत (Ruled) भाग क्षीण होत गेला पाहिजे. ज्या देशांत सरकारी अधिकाऱ्यांची संख्या आणि सरकारने चालविलेली खाती वाढत जातात त्या देशातील प्रजा अधिकाधिक दुर्बल व परतंत्र होत जाते. सरकारी अधिकारी कोणत्याही खात्यातले असले तरी त्या सर्वांचा चरितार्थ प्रजेने दिलेल्या करावर होत असतो. त्यामुळे होईल तितकी जमाबंदी वाढविणे आणि सक्तीचा अंमल चालविणे वगैरे गोष्टीत त्या सर्वांचे विचार सामान्यपणे एकसारखे असतात. खात्याखात्याचा केवढाही विरोध असला तरी प्रजेशी तंटा करण्याचा जेव्हा प्रसंग येतो तेव्हा ती चटदिशी एक होतात, आणि प्रजेशी उद्धवलेल्या तंट्यात यशस्वी होणे हे सर्वासच हितकारक आहे, असे तेव्हाच लक्षात आणून एकमेकांस सहाय्य करतात. शिवाय निरनिराळी खाती परस्परात कितीही विरुद्ध असली तरी प्रत्येक खात्यातील खालच्या अधिकाऱ्याचे वरच्या अधिकाऱ्यांशी व मुख्य सरकाराशी जे संबंध येतात ते सारे एकसारखेच असतात व त्या सरकारचा आणि त्याबरोबर आपला अंमल उत्कृष्टरितीने चालावा असे ही प्रत्येकास वाटत असते, यामुळे सान्या प्रकारच्या सरकारी अधिकाऱ्यांच्या स्वभावात एक प्रकारचे साम्य तेव्हाच उत्पन्न होते, आणि

‘समानशिलष्यु-व्यसनेषु सख्यम्’ या न्यायाने प्रजेच्या कल्याणाकडे विशेष लक्ष न देता, आपल्या वर्गाचे हित साधण्याविषयी ते पराकाष्ठेचे तत्पर होऊन त्या कामी ते एकमेकास अंतःकरणपूर्वक मदत करतात.” ज्याने सरकारी नोकरी धरली तो पूर्वीचा कितीही सज्जन असला तरी त्याच्या वृत्तीत जो एकदम एक प्रकारचा पालट होतो त्याचे ते गुहा आहे. स्वसंरक्षणपरायणता व स्वहितसाधनरति यांनी प्रत्येकास घेरले आहे; आणि तसे होणे स्वाभाविक आहे. पण सरकारी अधिकाऱ्याचा चरितार्थ व चैन प्रजेच्या श्रमाच्या फळावर अवलंबून असल्यामुळे त्याचा होईल तितका अपहार करण्याकडे त्यांची प्रवृत्ती किती होत जाते, हे कधी कधी त्यांच्या ध्यानातसुध्दा येत नाही.^५

अशा प्रकारे जो जो सरकारी अधिकारी अधिकाधिक सक्ती करितात तो तो प्रजेच्या अंगी अधिकाधिक सहनशीलता येत जाते तो तो अधिकाऱ्यास अधिकाधिक जुलूम करण्यास सवड होते. अशा रीतीने एका बाजूने औध्दत्य व दुसऱ्या बाजूने नम्रता; एका बाजूने स्वामित्व आणि दुसऱ्या बाजूने गुलामगिरी यांची अधिकाधिक वाढ होत गेल्यास, उत्पादक लोकांची संख्या आणि त्यांनी केलेले उत्पन्न ही दोनही गोष्टी संपुष्टात येऊ लागतात. हळूहळू साऱ्यांसच कमी अधिक भिकारपण येवून लोकसंख्येची वाढ खुंटते, आणि असाच प्रकार अधिकाधिक होत गेल्यास ती कमी होवू लागून अखेरीस समूळ न्हासाच्या पंथास लागते. ह्यामुळे नोकरशाही अत्यावश्यक असली तरी जास्त सक्तीकारक व फाजील होता कामा नये असे आगरकर म्हणतात.

आगरकरांची काँग्रेस पक्षाबाबतची भूमिका :-

१८५७ नंतर वीस वर्षात हिंदुस्थानातील सामान्य जनता म्हणजे शेतकरी वर्ग जबरदस्त सान्याखाली चुरडून जावून सावकाराच्या पाशात सापडत होता आणि हे पाश तोडून टाकण्यासाठी दुष्काळात दंगेधोपे करण्यास प्रवृत्त होत होता. सुशिक्षित वर्गातील काही धाडसी लोक यांचे नेतृत्व करून प्रजासत्ताक स्वराज्य स्थापण्याचा साहसी खेळ खेळण्यास पुढे येण्याचा संभव दिसत होता. हिंदुस्थानच्या प्राचीन संस्कृतीत वाढलेले

बैरागी १८५७ सालाप्रमाणे उठावणी करण्याची आशा धरून होते; आणि चिपळूणकर, आगरकर, टिळक वगैरे लोक कायदेशीर राजकारणातच नव्या उत्कट, स्वार्थत्यागी, स्वावलंबी आणि स्वातंत्र्यवादी भावनांचा जाम ओतून जहाल राष्ट्रीय राजकारणाचे बीजारोपण करित होते. या तरुण सुशिक्षितांचे ध्येय पूर्ण स्वातंत्र्य आणि साधने आजन्म उत्कट देशसेवा ही असून जुन्या पिढीचे मांडलीकी स्वराज्याचे ध्येय व परावलंबी साधने त्यांना मान्य नव्हती. याखेरीज ब्रिटीश राज्यात शांतता असल्यामुळे व्यापार धंद्याची भरभराट सहज होईल अशी जी आशा वाटत होती, ती नष्ट झाली होती व धंदेवाल्यांना आपल्या उन्नतीच्या आड सरकार येत आहे याची जाणीव झाल्याने तो वर्गही असंतुष्ट होवून राजकारणाकडे वळू लागला होता. धर्मभेद व जातीभेद यांच्यामुळे उद्भवणाऱ्या भेदांपेक्षा 'प्रभू - प्रजा' या संबंधातून उद्भवणारा जातिभेद अधिक तीव्रतर आहे याची जाणीव होऊन निरनिराळ्या धर्मातील व जातीतील व्यक्तीत दारिद्र्यहनन आणि दास्यविमोचन यासाठी एक होण्याची आकांक्षा निर्माण होत होती. या सर्व शक्तीचे परस्पर पूर्ण सहकार्य असते आणि या सर्वांच्या अंतर्गामी एकाच ध्येयरूप प्राणशक्तीचे अधिष्ठाण असते, तर कदाचित यावेळी हिंदुस्थानात क्रांतीही झाली असती पण हिंदुस्थानच्या अवाढव्य शरिरात यावेळी ही एक राष्ट्रीयत्वाची प्राणशक्ती निर्माण झालेली नव्हती.^६ हिंदी राष्ट्रात ही प्राणप्रतिष्ठा करण्याचे कार्य राष्ट्रसभेसारख्या संस्थेखेरीज होणार नव्हते आणि अशी प्राणप्रतिष्ठा करणारी राष्ट्रीय संस्था स्थापन करण्यास वर सांगितलेली कोणतीही शक्ती समर्थ नव्हती. तोच १८८२ मध्ये मि. ह्यूम हे सेवानिवृत्त होऊन या राष्ट्रीय संघटनेच्या कार्याचे धुरीणत्व करण्यास पुढे आले. त्यांनी लॉर्ड डफरीन यांचा सल्ला घेऊन या संघटनेचे धोरण आखून घेतले. ह्यूम, वेडरबर्न यांच्यासारख्या निवृत्त ब्रिटीश अधिकारी आणि हिंदी राष्ट्रीय पुढारी यांच्या सहकार्याने हिंदी राष्ट्रसभेची स्थापना इ. सन १८८५ च्या २८ डिसेंबर रोजी मुंबईस करण्यात आली.

आपले राज्य आपणच करण्यासाठी व लोकांत राजकीय विचारांची जागृती करण्यासाठी राष्ट्रसभा अतिशय उपयोगी आहे असे आगरकरांनी राष्ट्र सभेविषयी प्रतिपादन केले आहे. कोणत्याही देशात किंवा कोणत्याही कामात आजपर्यंत लोकांनी जे हक्क संपादिले आहेत ते एकसत्तात्मक राज्यात राज्याचा अंमल कमी होऊन ती लोकांच्या हाती येण्यास किंवा ज्या ठिकाणी लोकसत्तात्मक राज्यपध्दती स्थापित झाली आहे त्या ठिकाणी मुख्य राज्याधिकार ज्या सभेकडे असेल ती कडून विशेष गोष्ट करविण्यास जुटीशिवाय दुसरे बलवत्तर साधन नाही. राजकीय हक्क संपादण्यासाठी आमच्या लोकांनी अलिकडे जी राष्ट्रसभा स्थापिली आहे तिच्या मुळाशी या जुटीचेच तत्व होते.

राष्ट्रसभेचे कार्य त्या काळात अत्यंत महत्वपूर्ण होते. 'हिच्या नावानेही तीच रड !' या लेखात आगरकर असे म्हणतात की, "आमुचे जुने व बडे लोक जितके सामाजिक सुधारणेविषयी तितकेच राजकीय व व्यापारीय सुधारणे विषयी अज्ञानी व उदासिन आहेत, असे म्हणण्यास हरकत दिसत नाही. असे नसते तर राष्ट्रसभेच्या नावानेही पुनः पुनः तीच रड का ऐकावी लागते! पण या राजकीय परिषदेचे महत्व तरी कळते आहे कोणाला! मांडलिकांना, छोटेखानी राजेराजवाड्यांना व मोठमोठ्या जहागिरदारांना असे वाटत आहे की, ही सामान्य लोकांची सभा महाराणी सरकारची दुस्मानगिरी करणारी आहे, आणि तीस आपली अनुकूलता आहे असे दाखविणे; किंवा कोणत्याही प्रकारे तिला मदत करणे, हे पॉलिटिकल अधिकाऱ्यास आपल्या राजनिष्ठेविषयी अंदेशा येण्यास कारण होणार आहे. सबब, तीपासून आपणास जितके अलिप्त राहवेल तितके आपण राहिलो तरच आपल्या गाद्या व आपले मुलूख कायम राहून, प्रजेच्या जिवावर आपली चैन चालणार आहे! हिंदुस्थानात लहान मोठी मिळून पाचशे संस्थाने तरी असतील. इतक्यांनी राष्ट्रसभेस प्रतिवर्षी अगदी स्वल्प मदत केली तरी तिची किती दगदग चुकणार आहे. पण जर या संस्थानिकास असे वाटत असेल की, या सभेस आपण प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष रितीने सहाय्य दिले तर लाटसाहेब आपणास फाशी देतील अथवा आपला मुलूख खालसा

करून आपल्या हाती चौपदरी देतील. तर, राष्ट्रसभेच्या फंडास एक रुपया तरी देण्याची त्यांची छाती काढून होणार? ही या धनाढ्य बड्या लोकांची दशा ! आता सरकारी नोकर ! ते तर बोलून चालून सरकारी नोकर ! ते केवढे ही पगारवाले व अकलवाले असले म्हणून राष्ट्रसभेच्या कामास उघडपणे मदत करतील की काय? करतील तर दुसरे दिवशी आपल्या अधिकारास मुकतील व अत्रास मोताद होतील ! राहता राहिले शहाणेसुर्ते शेटसावकार हे तुमच्या जुन्या लोकांप्रमाणेच राष्ट्रसभेविषयी गुढ अज्ञानात आहेत. राष्ट्रसभेस मदत करण्याचे प्राप्तीवरील कर झटदिशी कमी होता किंवा एखाद्या मोठ्या जिनसावरील जकात उटती तर त्यांनी तुमच्या राष्ट्रसभेस रुपयामागे दमडी टोलीची मदत केली असती पण तसे करून दाखविण्याचे सामर्थ्य या सभेच्या अंगात नसल्यामुळे हे लोक ती विषयी अगदी बेफिकीरी आहेत, असे म्हटले तरी चालेल. बाकी राहिलेल्या नांगऱ्याचा तर विचार करण्याची गरज नाही. ते बोलून चालून नांगरे! हवी तितकी राज्यांतरे व धर्मांतरे झाली तरी त्याचा संसर्ग त्यापर्यंत अद्यापी कधीच जावून न पोहोचल्यामुळे ते वैदिक कालापासून आहेत त्या स्थितीत आहेत असे म्हणण्यास हरकत नाही. येथील अनेक प्रकारच्या वर्गातील लोकांची हालहवाल असल्यामुळे इतर संस्थाप्रमाणे आमची राष्ट्रसभाही अशी तशीच चालली आहे.”^७

‘राष्ट्रसभा ही तत्त्वतः भारतातील सर्व लोकांची प्रतिनिधिक संस्था होती. ही तिची भूमिका सार्थ ठरावी म्हणून वेगवेगळ्या वर्गातील लोकांनी तिला स्वयंस्फूर्तीने सक्रिय पाठींबा देण्याची वास्तविक गरज होती पण या बाबतीत सर्वत्र उदासिनताच दिसून येत होती. म्हणून राष्ट्रसभेचे महत्त्व, व कार्य लोकांना पटवून देण्याचे कार्य वकिलांचे व वर्तमानकर्ते ह्यांचे आहे’ असे आगरकर प्रतिपादतात.

आमच्या देशातील मोठमोठ्या पगारांच्या जागा परक्या लोकांच्या हातात गेल्या आहेत; जबाबदारीची व वजनदारीची कामे परके लोक करीत आहेत; आमच्या व्यापाराचा बराच भाग परक्या लोकांच्या हातात गेला आहे; अनेक वर्षांच्या

परराज्यतपनतापामुळे आमचे स्वावलंबन, आमची कर्तबगारी, आमचा उल्हास, आमचे शौर्य, आमचे औदार्य वगैरे गुणांचा ज्हास झाला आहे किंवा त्यास जबरदस्त उतरता पाया लागला आहे; राष्ट्रसभेसारख्या गोष्टीचे महत्त्व ज्यास समजते ते निर्धन आहेत व जे सधन आहेत त्यास ते समजत नाही; यामुळे पंचवीस किंवा तीस कोटी लोकसंख्येच्या राष्ट्रात शुध्द राष्ट्रीय कामासाठी लाख किंवा दीड लाख रुपये गोळा करण्याची मारामार पडू लागली आहे हे सारे जरी खरे आहे व यामुळे आमची अनास्था केवळ निष्कारण नाही असे दाखविता येणार आहे. तथापि अशा स्थितीतही आम्ही थोडे बहुत हातपाय न हलविले व कालच्या दिवसापेक्षा आजचा दिवस बरा करण्याचा प्रयत्न न केला, तर आजच्यापेक्षा उद्याचा दिवस विशेष वाईट येईल, आणि उत्तरोत्तर आमची स्थिती अत्यंत शोचनीय होत जाऊन अखेरीस पार्श्वान, ग्रीक व रोमन लोकांप्रमाणे भारतीयास नामशेष व्हावे लागेल, हे सर्वांनी ध्यानात ठेवले पाहिजे, व हा दुर्धर व दुःखकारक प्रसंग आपणावर न येवू देण्याबद्दल ज्याने त्याने आपापल्या सामर्थ्याप्रमाणे झटले पाहिजे. हा दुःखाचा प्रसंग टाळण्यास राष्ट्रसभेचे अप्रतिहत अस्तित्व एक बलवत्तर साधन सुदैव करून आपणास प्राप्त झाले आहे. तेव्हा हरप्रयत्न करून ते आपल्या हातातून जावू न देणे हे आपले आद्य कर्तव्य आहे. राष्ट्रसभेचा कार्यभाग अद्यापी उरकला नाही. अशी भूमिका राष्ट्रसभेच्या बाबतीत आगरकरांनी 'राष्ट्रसभा बंद ठेवता कामा नये' या लेखाव्दारे घेतलेली होती. ते पुढे लिहतात, आमच्या राष्ट्राला खरे राष्ट्रपण आणण्यासाठी आमच्या राष्ट्रसभेची स्थापना झाली आहे, असे आम्ही समजतो, तेव्हा ते राष्ट्रपण येईतोपर्यंत आमच्या राष्ट्रसभेचे काम झाले असे कोणासही वाजवी रितीने म्हणता येणार नाही. अलिकडील राजकीय विचार पध्दतीप्रमाणे कोणत्याही राष्ट्राला राष्ट्रपण येणे म्हणजे त्यावर अंमल करणाऱ्या सरकारचे नियंत्रण किंवा नियमन त्यातील लोकांचे हाती येणे होय. आमच्या सरकारचे अशा प्रकारचे कमी अधिक नियमन आमच्या हाती आल्याखेरीज आमच्या राष्ट्रसभेचे कर्तव्य संपले असे कसे म्हणता येईल? असा आगरकरांचा रोकडा सवाल होता. त्यांच्या

डोळ्यासमोर इंग्लंडची लोकसत्ताक राज्यपध्दती होती. कोणत्याही स्वतंत्र राष्ट्रातील विधान मंडळाप्रमाणे संपूर्ण राज्याधिकार असलेले, लोकांनी मुक्तपणे रितसर निवडलेले आणि लोकांना जबाबदार असलेले विधानमंडळ अस्तित्वात आणणे हेच आपल्या राजकीय चळवळीचे उद्दीष्ट असले पाहिजे. "ज्याप्रमाणे हिंदुस्थानाच राज्य इंग्लंडातून होत राहिल त्याप्रमाणे इंग्लंडच्या धर्तीवर येथे स्थापलेल्या राजकीय संस्थात अधिकारांचा उणेपणा राहिलाच पाहिजे. पण जर या संबंधाने इंग्लंडचे अनुकरण करणे ईष्ट असेल तर तेथील हौस ऑफ कॉमन्ससारखी राज्यसभा येथे स्थापण्यास येईतोपर्यंत राष्ट्रसभेचा कार्यभाग उरकला असे म्हणणे अप्रयोजक होणार आहे."^९ आगरकरांचे हे उद्गार त्यांच्या संपूर्ण स्वराज्यनिष्ठेचे निदर्शक आहेत.

ब्रिटीश राज्याच्या स्वरूपावर केलेली टीका :-

सुधारकातून सामाजिक सर्वांगिण सुधारणारवर केंद्रीत करताना राजकीय क्षेत्रातील आगरकरांचे व्यवधान जराही ढळले नव्हते. राज्य व्यवस्थेकडे व त्यातील दोषांकडे त्यांचे जराही दुर्लक्ष झाले नव्हते. उलट राजकीय बाबतीतसुध्दा ते तितकेच जागरुक होते व लोकांना इंग्रजी राज्य व्यवस्थेतील दोषावर अचूक बोट ठेऊन त्याबरोबरच आपल्या लोकांमध्ये असलेल्या उणिवांची जाणीव करून देवून त्याविषयी जागृती करीत होते.

इंग्रजी राज्यव्यवस्थेमुळे सुव्यवस्था, शांती, शिक्षण, यांत्रिक सुधारणा, तारायंत्रे, आगगाड्या व इतर फायदे जरी आम्हाला झाले तरी हिंदुस्थानाची आर्थिक दशा अत्यंत हलाखीची झाली आहे. हे आगरकरांनी अनेक लेखांतून वारंवार आकडेवारीसह अतिशय स्पष्ट शब्दात सांगितले होते. मुंबई, कलकत्ता ह्या शहरांच्या झगमगाटीमुळे वरवर पाहणाऱ्याला इंग्रजी राज्यात हिंदुस्थान अगदी आबादीआबाद आहे असे वाटते व आपल्या राज्यामुळे प्रत्येक गोष्टीत नेटिव्ह लोकांचे पाऊल पुढे पडत आहे व विशेषतः अधिभौतिक संपत्तीचा जेवढा उपभोग त्यांना पूर्वीच्या कोणत्याही अंमलात कधीही प्राप्त झाला नाही, तेवढा उपभोग त्यास हल्ली मिळत आहे असे वाटते असे ब्रिटीश शासनास

वाटते, परंतु परिस्थिती मात्र अगदी वेगळी आहे. हिंदुस्थानची राज्य सुत्रे खुद्द महाराणी साहेबांनी आपल्या हाती घेतल्यापासून हिंदुस्थानचे वित्त कृष्णपक्षातील चंद्राप्रमाणे क्षयास लागले असता व थोड्या वर्षात हिंदुस्थान देश कंगालतेच्या निबिड अंधःकारात गडप होऊन जाण्याची चिन्हे स्पष्टपणे दिसू लागली असता, आमचे वित्त शुक्ल पक्षातील चंद्राप्रमाणे वाढीस लागले आहे असा या लोकांना अलिकडील विलक्षण राज्य पध्दतीमुळे भ्रम होतो आणि तो भ्रम आहे असे त्यास वाटत नसल्यामुळे, ते आमच्या गाऱ्हाण्याकडे आणि आरोळ्यांकडे लक्ष पुरवीत नाहीत.^{१०} असे आगरकर म्हणतात.

“हिंदू लोकांस ब्रिटीश अंमलापासून जी अनेक सुखे प्राप्त झाली आहेत व ज्याबद्दल आपली आपण प्रशंसा करून घेण्याचा इंग्लीश लोकांस कधीही कंटाळा येत नाही, त्यात त्यांनी या देशात सतत चालणाऱ्या लढाया बंद करून त्यांच्या जागी सर्व देशभर स्थापिलेल्या स्थाई शांतीचा वारंवार उल्लेख करण्यात येतो. लढाईपासून होणारा त्रास आणि नुकसान व शांततेपासून होणारे सुख व फायदा ही कोणाही मनुष्यास कबूल केली पाहिजेत. पण सर्वच स्थितीत किंवा सर्व काली लढाई अहितकारक आणि शांतता कल्याणप्रद असेल असे कोणाच्यानेही निश्चून म्हणवणार नाही. देशी राजाच्या कारकिर्दीत किंवा मराठ्यांच्या अंमलात सर्व हिंदुस्थानभर दंगेधोपे होत असत, लढाया चालत असत व मारामाऱ्या होत असत, हे खरे आहे. पण या सर्वांपासून जेवढी प्राणहानी किंवा वित्तनाश होत असे त्याहून सांप्रतच्या शांत अंमलात अधिक प्राणहानी किंवा वित्तनाश होत आहे, हे इंग्लीश दप्तरातील सरकारी कागदपत्रांच्या आधाराने सिद्ध करून देता येण्यासारखे आहे. इंग्लीश राज्यामुळे अखेरीस आमचे काय हित होईल हे सांगता येणे कठीण आहे. तसेच, सध्या आम्हास ते लोक जे विद्यामृत पाजित आहेत व आमच्या राजकीय विचारास व वर्तनास जे वळण लावीत आहेत, त्याची काय किंमत करावी कोण जाणे, येवढे मात्र खरे आहे की, सूक्ष्म दृष्टीने विचार करता त्यांच्या अंमलापासून शरीर सुखास अत्यंत अवश्य जे पोटभर अन्न ते आम्हास त्यांच्या राज्यात मिळत नाही आणि त्या

अन्नाभावामुळे घडून येणारे जे लाखो मृत्यू त्यापासून त्यास आमचा बचाव करता येत नाही.^{११} इंग्रजी राजवटीत दळणवळणाची सोय झाली, पण त्याबरोबर परकीय मालाची मोठ्या प्रमाणात आयात होऊ लागली. यंत्रयुगातील स्पर्धेत टिकून राहण्यास आपल्या देशातील लहान उद्योगधंदे असमर्थ ठरले, आणि उपजीविकेसाठी त्यांच्यावर अवलंबून असलेले हजारो कारागीर बेकार झाले. रोजगारीचा अन्य पर्याय उपलब्ध नसल्याने शेतीवरील लोकसंख्येचा भार प्रमाणाबाहेर वाढला. देशाची आर्थिक स्थिती उत्तरोत्तर खालावत चालली, ब्रिटीश लोकांनी जी राज्य पध्दती येथे घातली आहे ती नैतिक दृष्टीने जरी अत्यंत निर्दोष आहे, तरी द्रव्य दृष्टीने ती पराकाष्ठेची एकदेशीय आहे; म्हणजे ती फारच थोड्या अंशानी हिंदू लोकांस हितावह आहे असे म्हणणे भाग आहे. हे सत्य कथन पुष्कळ इंग्रज लोकांस रुचत नाही. पण त्यांना ते रुचत नाही म्हणून ते अनुत्क राहू देणे चांगले नाही. तसे करण्यापासून अखेरीस आमच्यावर व त्यांच्यावर भयंकर प्रसंग गुदरणार आहे. त्यांना हिंदुस्थानचे राज्य सोडून द्यावे लागेल व आम्ही बहुतेक नाहीसे होऊ!” अशा तऱ्हेने आगरकरांनी ‘इंग्रजी राज्याची उलट बाजू’ लोकांच्या व शासनाच्या निदर्शनास आणून दिली.

ब्रिटीश लोकांनी जी राज्यव्यवस्था इथे सुरु केली आहे व जे कायदे केले आहेत ते सर्व ब्रिटीश लोकांच्या व ब्रिटीश व्यापाऱ्यांच्या हितार्थ केले आहेत त्यामुळे या देशाचे सतत शोषण चालू आहे. चरकात पिळून काढल्याप्रमाणे आमचे वित्त परकीय राज्यकर्ते शोषून घेत आहेत. ब्रिटीश राज्यात सैन्याचा अफाट खर्च वाढत आहे. ब्रिटीश साम्राज्यासाठी जी युध्दे चालू होती त्याचा सगळा खर्च हिंदुस्थानच्या माथी टाकला जात आहे. युध्दाचा खर्च भागविण्यासाठी अन्नान्न झालेल्या प्रजेवर कराचा बोजा सतत वाढत आहे. राज्यव्यवस्थेतील शिक्षणबद्दल खर्च कमी करून सैन्याकडे लावला जात आहे त्यामुळे उलट बाजूने जास्तच नुकसान होत आहे. याची जाणीव आगरकरांनी लोकांस व शासनास करून देण्याचा प्रयत्न केला.

इंग्रज अधिकाऱ्यांच्या स्वार्थान्धतेवर आगरकरांचा विशेष कटाक्ष होता. आपली स्वतःची दुष्कृत्ये लपवण्यासाठी हे अधिकारी इंग्लंडमधील मुत्सद्यांस जाणून बुजून अज्ञानात ठेवतात. भारतातील त्यांचा कारभार अनियंत्रितपणे चालतो. स्वतःच्या चैनीस थोडासा चट्टा बसला तरी लगेच ते आरडाओरड करतात; आणि सरकारवर दडपण आणतात, आणि आपल्या शासन यंत्रणेची कार्यक्षमता त्यांच्यावर अवलंबून असल्यामुळे त्यांना संतुष्ट ठेवण्याचे धोरण सरकारने स्वीकारले तर ते स्वाभाविक आहे. पण त्यासाठी हिंदी प्रजेला करांच्या चरकात पुन्हा पुन्हा पिळून काढण्यापासून अखेरीस सरकारचे अकल्याणच होणार आहे. “अँग्लोइंडियन नोकरांच्या असंतोषामुळे पादशाहीस जेवढा अपाय घडणार आहे त्याहून अधिक मोठा अपाय अत्रास मोताद झालेल्या हिंदू प्रजेच्या असंतोषामुळे घडेल असे आम्हास वाटते.” आगरकरांच्या या स्पष्टोक्तीवरून त्यांची वैचारिक बैठक किती भक्कम होती ते दिसून येते. ^{१६}

इंग्रजांचे राज्य भारताच्या कल्याणाकरिता आहे असा त्यांनी कितीही उच्चखाने दावा केला तरी त्यात काही हशील नाही. राणीच्या जाहिरनाम्यातील आश्वासनावर विसंबून राहणे हे आता भाबडेपणाचे ठरेल. इंग्लंडमधील लोक तत्त्वतः न्यायप्रिय असतील, पण त्यांचा स्वार्थ आणि न्यायनिष्ठा यामध्ये झटापट चालते तेंव्हा स्वार्थाचे पारडे जड झाल्याशिवाय राहत नाही म्हणून आपले हक्क प्राप्त करून घेण्यासाठी आपणच हिरीरीने झगडले पाहिजे याची आगरकरांनी आपल्या देशबांधवांना जाणीव करून दिली. त्याबरोबरच “एका बाजूला बलाढ्य इंग्रज लोक आणि दुसऱ्या बाजूला आम्ही सारे दुर्बल हिंदू लोक आहोत, जेते व जित, शास्ते व शासित, किंवा राज्यकर्ते आणि प्रजा यांच्यातील हे रण आस्ते आस्ते चालणार आहे, व हळूहळू सर्व हिंदूची एकजूट होवून रक्तस्त्राव न होता, कालांतराने या रणाचा शेवट उभय पक्षांस संतोषकारक असा होणार आहे. असा आशावादही आगरकरांनी प्रकट केला होता.” ^{१७}

हिंदू मुस्लीम प्रश्न :-

एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस हिंदुस्थानातील राजकीय चळवळीला प्रथमतःच खरा जोर चढला. तोपर्यंत राष्ट्रसभेचे कार्य अगदी सौम्य स्वरूपात संथपणे चालू होते. १८५७ च्या उठावानंतर सशस्त्र क्रांतीची अव्यवहार्यता आपल्या राष्ट्रीय नेत्यांना मनोमन पटली होती. सामाजिक राजकीय प्रश्नांच्या संदर्भात होणाऱ्या विचार मंथनातून जरी वेगवेगळे मतप्रवाह अस्तित्वात आले, तरी त्यांना अद्याप पक्षाभिनिवेशाची बाधा झालेली नव्हती. नेमस्त व जहाल संप्रदायाचे नेते राष्ट्रसभेच्या व्यासपीठावर एकमेकांविरुद्ध अजून उभे ठाकले नव्हते. राजकीय प्रगतीची वाटचाल करताना ब्रिटीश सरकारचे औदार्य, न्यायबुद्धी व प्रजाहितदक्षता यावर विश्वास ठेवून सनदशीर मार्गाचा अवलंब करण्याची सर्वांनाच गरज वाटत होती. मात्र ही सनदशीर चळवळ शांततेने व निर्वेधपणे चालू राहून परिणामकारक व्हावयाची असेल तर निरनिराळ्या धर्माच्या व पंथाच्या लोकांची एकजूट झाली पाहिजे, यांचे राष्ट्रसभेच्या सूत्रचालकांना भान होते. भारतात हिंदू व मुसलमान हे दोन मुख्य धार्मिक जनसमूह होते. शेकडो वर्षे एकत्र राहूनही या दोन समाजात परस्पराबद्दल दुजाभाव व अविश्वास होता. '१८९३ साली पुण्यात हिंदू मुसलमानांचा पहिला दंगा झाला.' त्या निमित्ताने आगरकरांनी काही लेख लिहून या प्रश्नाचे स्वरूप स्पष्ट करून सांगण्याचा प्रयत्न केला होता. या लेखातील त्यांच्या विवेचनात त्यांची ऐहिकनिष्ठ धर्मनिरपेक्ष राष्ट्रीयत्वाची भावना प्रतिबिंबित झालेली दिसते.

“हिंदू मुसलमान आपापसातील मतभेद जोपर्यंत शांततेने व सामोपचाराने मिटवू शकत नाहीत तोपर्यंत राजकीय हक्क उपभोगण्यास ते अपात्र आहेत. असे इंग्रज अधिकारी वारंवार म्हणत होते. आगरकरांनी त्यांच्या या मानभावीपणाच्या युक्तीवादावर कडक टीका केली आहे. हिंदुस्थान येवढ्या महाव्दीपतुल्य देशांत राहणाऱ्या अगदी भिन्न जातीच्या दोन लोकांत कोणत्याही कारणाने पाच पंचवीस मनुष्ये खराब झाली तर ते लोक विश्वास टाकण्याला अधिक राज्याधिकार देण्याला, आणि त्यांचा स्वतंत्र राजकीय

समाज केंव्हा तरी बनण्याना अयोग्य आहेत. असा शेरा ठोकून देणे हे रभसाचरण नव्हे काय? असा प्रश्न आगरकर ब्रिटीशांना करतात.”^{१४}

हिंदू व मुसलमान यांचे तंटे का न व्हावे, आणि लोकांनी त्यांचा येवढा बाऊ का करावा, हे आम्हास समजत नाही अशा प्रकारचे तंटे होणे हे स्वाभाविक आहे. तंटे होत नाहीत कोणामध्ये व कोठे ? हिंदुस्थानात तंटे होतात आणि युरोपात व अमेरिकेत होत नाहीत असे नाही हिंदू व मुसलमान लोक दंगेखोर आहेत आणि ख्रिस्ती नाहीत असे ही नाही. जसा मुसलमानांना आपल्या धर्माचा अभिमान आहे तसाच ख्रिस्त्यांनाही आहे. हिंदू व मुसलमान या दोन निराळ्या धर्मांच्या लोकांत धर्मवेडामुळे आजपर्यंत जितका रक्तस्त्राव झाला आहे त्याहून अधिक रक्तस्त्राव ख्रिस्ती धर्माच्या दोन तंट्यात झाला आहे. तेव्हा ख्रिस्ती लोकांनी हिंदू लोकांस व मुसलमान लोकांस धर्मवेडे लोक ठरवून सुधारलेल्या लोकांच्या मालिकेत त्यांची नावे येवू देण्यास प्रतिबंध करणे आणि त्यांना अर्धवट रानटी ठरविणे हे प्रशस्त नाही असे आगरकर म्हणतात.

हिंदू-मुसलमानांच्या बाबतीत सरकारी अंमलदाराचे धोरण निःपक्षपातीपणाचे असले पाहिजे. राज्य संपादनाच्या कामात भेदनीती कधी कधी उपकारक ठरली, तरी राज्यकारभार चांगल्या प्रकारे चालवून प्रजेला संतुष्ट ठेवण्यात निःपक्षपाती न्यायासारखे दुसरे हुकूमि साधन नाही. जाती जातीत तंटे होवून जेव्हा दंगे होतात तेव्हा त्यांची ताबडतोब दखल घेऊन शांतता प्रस्थापित करणे ही सरकारची जबाबदारी आहे. या बाबतीत सरकारचे कर्तव्य दुहेरी आहे. दंगलीस कारणीभूत झालेल्यांना कडक शासन करणे आणि सरकारी अधिकाऱ्यांपैकी कोणी कोणाला फूस देईल तर त्याचा वेळीच बंदोबस्त करणे, अशी ही दोन कर्तव्ये होत. त्यापैकी पहिले कर्तव्य सरकार चोखरितीने करीत आहे. पण दुसऱ्या कर्तव्याबाबत पुरेशी दक्षता घेतली जात नाही. असे म्हणणे भाग आहे. आगरकरांनी अशा प्रकारे सरकारी धोरणातील दोषास्थळे व उणीवा उघडपणे दाखवून दिल्या आहेत. या बाबतीत आगरकर पुढे म्हणतात की, ‘दंग्याच्याबाबतीत जे

दोषी सापडतील त्यांना निःपक्षपातीपणाने शिक्षा देण्यात, न्याय मिळाला पाहिजे. अपराध्यास जे अधिकारी नेमावयाचे ते थोर मनाचे, दूरदर्शी, कष्टाळू व अत्यंत न्यायी असे असले पाहिजेत. ब्रिटीश लोकांच्या शौर्याला, ब्रिटीश लोकांच्या न्यायाचे पाठबळ असेल तरच त्यांचे राज्यवैभव अढळ व निष्कलंक राहणार आहे' असा समज आगरकरांनी इंग्रज सरकारला हिंदू- मुसलमान दंग्याच्या बाबतीत स्वीकारावयाच्या भूमिकेविषयी दिलेला आहे.

हिंदू व मुसलमान ह्या दोन्ही जातींनी पण आपआपसात इतिहासातील भूतकाळातील घटनांची वारंवार आठवण काढून वैरभाव ठेवण्याची गरज नाही. दास्य हे दोघांच्याही कपाळी आले आहे व दोघांनाही आपआपल्या उन्नतीचा उपाय करणे जरूर आहे. तसेच मुसलमानांनी पूर्वी केलेली अनम्बित कृत्ये आज ध्यानात आणून हिंदूनी त्यांचा व्देष करण्यात किंवा त्यांना खिजविण्यात शहाणपण नाही. मुसलमान लोकांनी एक गोष्ट विशेष रितीने लक्षात ठेवली पाहिजे ती ही की, इंग्रज सरकारने त्यांच्यावर कितीही मेहरबानी केली तरी ती पासून त्यांचा विशेष फायदा होण्याचा संभव नाही. म्हणून वरवर मिळणाऱ्या थोड्याशा फायद्याने हुरळून जाण्याची गरज नाही. हिंदू मुस्लीमांच्या कुदशेचे एकच कारण आहे आणि ते दूर करण्याचें उपायही एकच आहेत. दोघेही ज्ञान आणि द्रव्य संपादनात व्यग्र होवून राजकीय प्रकरणात एका दिलाने चालतील तर ते थोड्या वर्षात पाहिजे ते करू शकतील असा विश्वास आगरकरांनी व्यक्त केला आहे.

उभयतांचे धर्म आमचे विचार, आमचे आचार, आमच्या भाषा आणि आमचे पूर्वापार इतिहास यात फारच थोडे साम्य असल्यामुळे त्याचा आमचा पूर्वीपासून कलह होत आला आहे. पण या कारणामुळे या स्नेहविघातक कारणंचे काही एक चालेनासे होवून ऐन मुसलमानी अमलांत व ऐन पेशवाईत आम्ही एकमेकांचे वाटोळे करण्याचा प्रयत्न न करता, होईल तितकी मैत्री जोडीत गेलो. औरंगजेबासारख्या एखाद्या धर्मवेड्या

मुसलमान बादशहाची गोष्ट सोडून द्या; बहुतेक थोर मनाच्या मुसलमान बादशहांनी आणि हिंदू राजानी व महाराजांनी दोनही लोकांतील तंटे मोडून टाकण्यासाठी सौम्य उपायांचीच योजना केली असली पाहिजे. तसे नसते तर मुसलमानांच्या दरबारातील मोठमोठ्या व विश्वासाच्या जागा हिंदूस कधीच न देण्यात येत्या व रजपूत लोकांसारख्या शूर हिंदूनी यावनी कन्या आपल्या घरात घेतल्या नसत्या. तात्पर्य, आम्हा उभयतांत अत्यंत भिन्न लोकांतील तंट्याची पुरातन कारणे नाहीशी होऊन आमची पक्की मैत्री होण्यास पुष्कळ वर्षे लागणार आहेत व क्रमाक्रमाने ती होत आहे. ज्यांना ती झपाट्याने व्हावी अशी इच्छा असेल ते उभय लोकांत उपयुक्त ज्ञानाचा व नीतीचा प्रसार करण्याच्या कामी मनोभावे करून झटतील तर त्यांचा हेतू थोड्या वर्षांत परिपूर्ण होईल.^{१५} अशा प्रकारे आगरकर हे इतिहासातील संघर्षांऐवजी समन्वयाची उदाहरणे देऊन समन्वयाची भूमिका मांडतात. ज्या काळात राष्ट्रवादाच्या नावाखाली हिंदूमुसलमानांच्या संबंधाने वाटेल ते व्देषमूलक लेखन सुरु होते, त्या काळातील आगरकरांची ही मांडणी खरोखर उल्लेखनीय अशी आहे.^{१६}

आगरकरांच्या मृत्यू इ.स. १८९५ साली झाला. त्यावेळी भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची चळवळ नुकतीच चालू झाली होती आणि काँग्रेसवर ऑग्लभाषा विभूषित उदारमतवादी नेत्यांचा प्रभाव होता. या काळातही आगरकरांनी टिळकांप्रमाणेच जहाल राजकीय विचार मांडले. ब्रिटीश साम्राज्यशाहीचे आणि नोकरशाहीचे खरे स्वरूप त्यांनी अनेक लेखण्यामधून विस्ताराने मांडले. त्याचप्रमाणे भारताच्या राजकारणामध्ये राष्ट्रसभा किंवा काँग्रेसपक्ष जी भूमिका बजावणार आहे त्यांचेही त्यांनी भविष्यदर्शी विश्लेषण केले त्याचप्रमाणे भारताला गुलामांचे राष्ट्र म्हणून कायमचे रहायचे नसेल तर लोकांच्यामध्ये आपल्या अधिकारांबद्दल जागृती घडवून आणली पाहिजे असे त्याचे मत होते. हिंदू-मुस्लीम प्रश्नावर त्यांनी अत्यंत मुद्देसुद अशी मांडणी करून देशांच्या राजकीय आणि

राष्ट्रीय ऐक्यासाठी त्यांच्यामध्ये सौहरादपूर्ण संबंध स्थापन झाले पाहिजेत. दोघांनीही एकांगी विचार करणे उपयोगाचे नाही असा विचार मांडला.

आगरकरांचे आर्थिक विचार :-

आगरकर हे काही भारतीय विख्यात अर्थशास्त्रज्ञ नव्हते. मात्र एक साक्षेपी समाजचिंतक व पत्रकार या नात्याने त्यांनी महत्वाच्या आर्थिक प्रश्नांची दखल घेतली आहे.

इंग्रजांच्या राजवटीत हिंदुस्थानची आर्थिक परिस्थिती दिवसेंदिवस खालावत चालली आहे आणि कोट्यावधी लोकांना उपासमारीच्या यातना भोगाव्या लागत आहेत हे आगरकरांच्या अर्थविषयक प्रतिपादनाचे पालुपद आहे.^{१७}

आगरकरांनी अर्थशास्त्राचा चांगल्या प्रकारे अभ्यास केला. जॉन स्टुअर्स मिलच्या अर्थशास्त्राचा विचारांचा प्रभाव त्यांच्या मनावर होता. त्याचप्रमाणे न्या. रानड्यांच्या आर्थिक विचारांचेही त्यांनी काही बाबतीत अनुसरण केले होते. त्यांच्या अर्थशास्त्रीय विचारांचे दोन भाग आहेत. १) अर्थशास्त्राचे सिध्दांतविषयक विचार आणि, २) भारतीय अर्थकारणाबाबत व्यक्त केलेले विचार त्यांच्या मते औपपत्तिक, प्रयोज्य आणि भ्रामक असे अर्थशास्त्राचे तीन प्रकार आहेत.

यापैकी औपपत्तिक अर्थशास्त्राचे असे मत आहे की, संपत्तीची निर्मिती, उत्पत्ती तिची वाटणी आणि अदलाबदल या व्यवहारामध्ये सरकारने कोणत्याही प्रकारचा हस्तक्षेप करू नये, ब्रिटीश सरकार या अर्थशास्त्रीय नियमाचे पालन ज्या वेळी आपला फायदा होईल त्यावेळी करते. आणि ज्यावेळी नुकसान होईल त्यावेळी करीत नाही.

सरकारने व लोकांनी वाजवी उत्तेजन देवून संबंधित देशाला इतर देशांशी स्पर्धा करण्याचे सामर्थ्य आणावे आणि मग हवा तसा निष्प्रतिबंध व्यापार सुरु करावा हे प्रयोज्य अर्थशास्त्र यामुळे अर्थकारणाचा विकास होतो.

आपल्या देशात निर्माण झालेला जाडाभरडा का असेना, महाग का असेना पण स्वदेशी मालच वापरा अस भ्रामक अर्थशास्त्र सांगते. त्यांच्या मते समाजात उत्पादनात जसजशी सुधारणा होत जाते तसतसे लोक सुधारित, जास्त चांगल्या दर्जाचा माल कमी किंमतीत विकत घेतात. ते पुन्हा जुनाट व कमी किंमतीच्या मालाची खरेदी करीत नाहीत. म्हणून स्वदेशीचे अर्थशास्त्र हे मिथ्या देशाभिमानातून निर्माण झालेले असून स्वदेशी खरेदी करा असे सांगण्याऐवजी त्यांनी देशात मोठे यांत्रिक कारखाने उघडा असे सांगितले पाहिजे असे ते म्हणतात. ^{१८} आ.रा.वि.पान नं. ३७

आगरकर असे प्रतिपादन करतात की, योग्य तऱ्हेचा पतपुरवठा झाल्याशिवाय शेतीत सुधारणा होणार नाही आणि शेतीत सुधारणा झाल्याशिवाय भारताचा विकास होणार नाही, म्हणून या विषयावर त्यांनी अनेक लेख लिहिले. ^{१९}

भ्रामक अर्थशास्त्राचा फोलपणा आगरकरांनी दाखवून दिला, पण तेवढेच करून ते थांबले नाहीत, तर आपल्या देशातील उद्योगधंदे आणि व्यापार यांच्या अभिवृद्धीच्या मार्गाचीही त्यांनी चिकित्सा केली आहे. पैशाचे नियोजन, व्यापारी पध्दती, तंत्रज्ञान व व्यवस्थापन कौशल्य, उद्योगधंदे, त्यासाठी लागणारी यंत्रे, आधुनिक शेतीपध्दती त्यासाठी लागणारे भांडवल, सामाजिक भागीदारीच्या तत्वावर शेतपेढ्या कल्पनेला पाठींबा अशा विविध बाबतीत औद्योगिक प्रगतीसाठी, शेती प्रगतीसाठी आगरकरांनी त्या संदर्भातील आपले आर्थिक विचार प्रकट करून त्यातून देशविकास कसा होईल यावर भर दिला. आगरकरांचे हे विवेचन आधुनिक युगप्रवृत्तीशी सुसंगतच आहे.

- : संदर्भ सूची :-

१. जावडेकर आचार्य,
आधुनिक भारत
कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन, पुणे १९३८, पृष्ठ नं. २२९
२. सरदार गं.बा.
आगरकरांचा सामाजिक तत्त्वविचार (प्रथमावृत्ती)
व्हीनस प्रकाशन, पुणे १९७५, पृष्ठ नं. १४९
३. आळतेकर मा.दा.
गोपाळ गणेश आगरकर चरित्रात्मक निबंध
प्रकाशक : मंगेश नारायण कुलकर्णी
मालक भारत गौरव ग्रंथमाला, मुंबई नं. २, पृष्ठ नं. ९०
४. आळतेकर मा.दा.
संपूर्ण आगरकर भाग-२ प्रकाशक
मॉडर्न बुक डेपो, पुणे १९४७, पृष्ठ नं. १०५
५. आळतेकर मा.दा.
गोपाळ गणेश आगरकर चरित्रात्मक निबंध
प्रकाशक : मंगेश नारायण कुलकर्णी
मालक भारत गौरव ग्रंथमाला, मुंबई नं. २, पृष्ठ नं. ३५६
६. जावडेकर आचार्य,
आधुनिक भारत
कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन, पुणे १९३८, पृष्ठ नं. १६१
७. आळतेकर मा.दा.
संपूर्ण आगरकर भाग-२ प्रकाशक
मॉडर्न बुक डेपो, पुणे १९४७, पृष्ठ नं. १८१
८. नातू मं.ग./ देशपांडे दि.य.
आगरकर वाड. मय खंड २,
प्रकाशक महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ,
मुंबई १९८५, पृष्ठ नं. ३७६

९. नातू मं.ग./ देशपांडे दि.य.
आगरकर वाड.मय खंड २,
प्रकाशक महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ,
मुंबई १९८५, पृष्ठ नं. ३८२
१०. नातू मं.ग./ देशपांडे दि.य.
आगरकर वाड.मय खंड २,
प्रकाशक महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ,
मुंबई १९८५, पृष्ठ नं. ४
११. नातू मं.ग./ देशपांडे दि.य.
आगरकर वाड.मय खंड २,
प्रकाशक महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ,
मुंबई १९८५, पृष्ठ नं. २३
१२. सरदार गं.बा.
आगरकरांचा सामाजिक तत्त्वविचार (प्रथमावृत्ती)
व्हीनस प्रकाशन, पुणे १९७५, पृष्ठ नं. १५५
१३. सरदार गं.बा.
आगरकरांचा सामाजिक तत्त्वविचार (प्रथमावृत्ती)
व्हीनस प्रकाशन, पुणे १९७५, पृष्ठ नं. १५३
१४. नातू मं.ग./ देशपांडे दि.य.
आगरकर वाड.मय खंड २,
प्रकाशक महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ,
मुंबई १९८५, पृष्ठ नं. ४५०
१५. नातू मं.ग./ देशपांडे दि.य.
आगरकर वाड.मय खंड २,
प्रकाशक महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ,
मुंबई १९८५, पृष्ठ नं. ४५७
१६. बेन्नूर फकरुद्दीन - आगरकर आणि हिंदू मुस्लिम प्रश्न
आजचा सुधारक - आगरकर विशेषांक
जुन जुलै १९९५ पृष्ठ नं. १२१

१७. सरदार गं.बा.
आगरकरांचा सामाजिक तत्त्वविचार (प्रथमावृत्ती)
व्हीनस प्रकाशन, पुणे १९७५, पृष्ठ नं. १५९
१८. चौसाळकर अशोक
आगरकरांचे राजकीय विचार
लोकवाङ्.मय गृह, मुंबई २००५ पृष्ठ नं. ३७.
१९. चौसाळकर अशोक
आगरकरांचे राजकीय विचार
लोकवाङ्.मय गृह, मुंबई २००५ पृष्ठ नं. ३८.